

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ПОШИРЕННЯ ПСЕВДОНАУКИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН ТА НАПРЯМІВ

THE SPREAD OF PSEUDOSCIENCE IN MODERN SOCIETY: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE CAUSES AND DIRECTIONS

У статті розглядається проблема поширення псевдонауки в сучасному світі. Псевдонаука – це теорія, концепція, учення або методологія, яка явно чи приховано претендує на науковий статус, але не відповідає базовим критеріям науковості й суперечить твердо встановленим науковим фактам. Окреслено різницю між псевдонауковими й позанауковими теоріями, яка полягає в наявності або відсутності претензії на науковий статус. Виділено й охарактеризовано 4 напрями поширення псевдонауки:

- 1) псевдонауку в галузі медицини;
- 2) езотерику й окультизм;
- 3) теорії, які намагаються пов'язати релігію або містику з наукою;
- 4) псевдонаукові теорії, висунуті представниками наукового співтовариства.

Окремо розглянуто теорію плоскої Землі як псевдонауку, що найшвидше набирає популярність. Виділено такі причини поширення псевдонауки:

- 1) поширення релятивізму в науці й культурі;
- 2) велику кількість псевдонаукового контенту в засобах масової інформації та інтернеті;
- 3) неспроможність популяризаторів науки подолати потік псевдонауки;
- 4) комерціалізацію та дефундаменталізацію освіти й науки;
- 5) більш якісну мімікрію псевдонауки під науку;
- 6) відсутність адекватного державного регулювання проблеми.

Поширення псевдонауки розглядається автором як частина ширшого процесу архаїзації сучасного суспільства – відкату до домодерних форм мислення та соціальних практик. Як і архаїзація, поширення псевдонауки є процесом, що протистойть модернізації.

Ключові слова: псевдонаука, позанаукові знання, імітація раціональності, релятивізм, архаїзація.

The article deals with the problem of the spread of pseudoscience in the modern world. Pseudoscience is a theory, concept, doctrine or methodology that explicitly or implicitly claims scientific status, but does not meet the basic criteria of scientific character and contradicts well-established scientific facts. The author outlined the difference between pseudoscientific and non-scientific theories, which consists in the presence or absence of a claim to scientific status. 4 directions of the spread of pseudoscience are highlighted and characterized:

- 1) pseudoscience in the field of medicine;
- 2) esotericism and occultism;
- 3) theories that try to combine religion or mysticism with science;
- 4) pseudoscientific theories put forward by representatives of the scientific community.

The author characterized the flat earth theory as the fastest growing pseudoscience.

The following reasons for the spread of pseudoscience are formulated:

- 1) the spread of relativism in science and culture;
- 2) a large amount of pseudoscientific content in the media and the Internet;
- 3) popularizers of science cannot cope with the flow of pseudoscience;
- 4) commercialization and defundamentalization of education and science;
- 5) pseudosciences began to be more qualitatively mimicked as science;
- 6) lack of adequate state regulation of the problem.

The official discourse in Ukraine promotes homeopathy, astrology and numerology. The dissemination of pseudoscience is considered by the author as part of the process of archaization of modern society – a return to premodern forms of thinking and social practices. Archaization and the spread of pseudoscience are the opposite of modernization.

Key words: pseudoscience, non-scientific knowledge, imitation of rationality, relativism, archaization.

УДК 316(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.1>

Катруха Є.В.

аспірант кафедри політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

У сучасному світі колосальний науково-технічний прогрес поєднується з ірраціоналізацією масової свідомості й повсюдним поширенням псевдонаукових теорій і вчень, яким, здавалося би, не місце у XXI столітті. В останні пів століття дослідники помічають сплеск різних псевдонаукових і позанаукових теорій і вчень, які в епоху засобів масової інформації (далі – ЗМІ) та інтернету практично не мають перешкод для поширення. На тлі падіння рівня освіти обиватель втрачає здат-

ність відокремлювати наукову інформацію від псевдонаукової. Це проявляється не тільки у відносно безпечному захопленні гороскопами та перегляді шоу з екстрасенсами, але й у відмові від вакцинації та в лікуванні серйозних хвороб методами альтернативної медицини з недоведеною ефективністю. В останні півтора року ірраціоналізація масової свідомості тільки загострилася в умовах пандемії коронавірусної інфекції, яка наочно продемонструвала масштаби цієї ірраціо-

налізації: незважаючи на всі наукові медичні докази, величезна кількість людей заперечує небезпеку COVID-19 і ще більша кількість людей відмовляється від вакцинації від нього.

Окреслені тенденції потребують соціологічного осмислення. Як правило, ця проблема викладається або в публіцистичному ключі, або в її теоретичному аспекті – філософському. У соціології тема поширення псевдонаукових учень розроблена слабо. Поширення псевдонауки має складні різноманітні причини (ідеологічні, соціальні, культурні, внутрішньо-наукові й інші), тому цей процес варто аналізувати з боку соціології, яка (в ідеалі) за кожним явищем прагне побачити багатофакторну зумовленість.

Мета статті – охарактеризувати причини й напрями псевдонауки в сучасному суспільстві. Автор уже аналізував проблему демаркації наукового й псевдонаукового знання в попередній публікації [7], тепер доцільно розглянути онтологічний аспект проблеми поширення псевдонауки в сучасному суспільстві. З огляду на багатоманіття різних псевдонаук, кожна з яких можна зробити предметом окремого дослідження, стаття не претендує на повноту й усеосяжність аналізу зазначеної проблеми. Наше завдання полягає у спробі позначити проблему й намітити основні реперні точки для соціологічного аналізу.

Розглянутий у статті феномен в українськомовній і російськомовній літературі найчастіше визначається як псевдонаука (лженаука). Дещо рідше використовуються терміни квазінаука й паранаука. Деякі дослідники розмежовують ці поняття, але найчастіше вони розглядаються як більш-менш синонімічні. За нашою думкою, у цих термінів є різниця у відтінках, але в більшості контекстів поняття цілком взаємозамінні. Ми будемо використовувати поняття «псевдонаука» як найбільш вживане в науковій літературі та близьке до англійського *pseudoscience*. Ми пропонуємо таке визначення: псевдонаука – теорія, концепція, учення або методологія, яка явно чи приховано претендує на науковий статус, але не відповідає базовим критеріям науковості й суперечить твердо встановленим науковим фактам. Тобто йдеться про теорії, які не є науковими, але мають претензію на науковий статус.

З пострадянських дослідників псевдонауки можна назвати таких представників соціальних наук, як Г. Абель, В. Бажанов, В. Гінзбург, М. Жбанов, А. Конопкін, Е. Кругляков, Н. Мартишина, Л. Медведєв, В. Найдиш, Б. Пружинін, Салпагарова. М. Скоморохов, С. Степін, Л. Фесенкова, Л. Щеглова та інші. Серед західних авторів виділимо І. Лакатоса, П. Куртца, Д. Сміта, Дж. Холтона, С. Хенсона й інших.

Не варто плутати псевдонаукове знання з позанауковим. В англійській літературі

ненаукове знання прийнято ділити на 2 категорії: non-scientific (позанаукове) та unscientific (навколонаукове) [1]. Псевдонаука належить до навколонаукового знання, вона протистоїть науці, конкурує з нею. Позанаукове знання містить релігію, міфологію, повсякденне знання, тобто ті типи знання, які безпосередньо не заходять на поле науки, а йдуть із нею паралельно. Позанаукові вчення у своїй основі містять *відмову від раціональності* як такої, тоді як псевдонаукові використовують *імітацію раціональності*. Тобто у випадку з позанауковим знанням ми маємо справу з ученнями, що пропонують суто магічні, надприродні пояснення явищ навколишнього світу, а у випадку з псевдонаукою пояснення хоча би частково має зовні раціональний характер. Різницю добре можна проілюструвати на прикладі релігії та креаціонізму. Релігія оперує виключно надприродними поясненнями й передбачає ірраціональну віру у всемогутнє божество. А креаціонізм – це, можна сказати, наукоподібна версія релігії, він постійно апелює до авторитету науки, оперує науковою термінологією, законами природничих наук. За формою креаціоністські матеріали схожі на наукові, тому вони належать до псевдонауки, а релігія – ні, хоча обидва вчення спираються на ті самі доктрини. Також не варто плутати псевдонауку й погану науку (*bad science*), пов'язану з недбало проведеними експериментами. Псевдонаука передбачає порушення критеріїв науковості, тоді як погана наука пов'язана, імовірно, з недбалим проведенням дослідження. На практиці їх не завжди легко розмежувати, але загалом різниця зрозуміла. Хоча дуже складно провести чітку межу, що відокремлює наукове знання від псевдонаукового, на практиці більшість теорій і вчень, які прийнято зараховувати до псевдонаукових, настільки сильно не відповідають науковим критеріям, що їхній псевдонауковий статус не викликає сумнівів (астрологія, нумерологія, екстрасенсорика, креаціонізм, гомеопатія, хіромантия, уфологія, теорія плоскої Землі тощо).

Є величезна кількість псевдонаук, розглянути навіть декілька десятків найпоширеніших із них у межах статті неможливо. Тому ми згрупували псевдонауки в декілька умовних напрямів і розглянемо коротко кожен із них.

Псевдонаука в галузі медицини. Сюди ми відносимо альтернативну медицину – не підтверджені науковими доказами про ефективність і безпеку методи лікування захворювань (гомеопатію, остеопатію, біоенергетику тощо), а також антивакцинаторський рух, ВІЛ-дисидентство, заперечення вірусу COVID-19. Ефективність гомеопатичних засобів не доведена жодним серйозним науковим дослідженням. Сам принцип гомеопатії такий,

що в багатьох ліках діючу речовину розведено до повної відсутності, в інших же вона присутня в мізерно малих дозах. Здавалося би, будь-якій освіченій людині зрозуміло, що якщо ліки не містять жодної молекули лікарської речовини, то вони не можуть працювати. Проте в Україні захищають дисертації з гомеопатії, у низці медичних вишів вона викладається як нормальна медична дисципліна, не кажучи вже про вільний продаж гомеопатичних засобів у звичайних аптеках. У Росії аналогічна ситуація: незважаючи на меморандум Комісії з боротьби з лженаукою Російської академії наук (далі – РАН) про псевдонауковість гомеопатії, її становище від цього не змінилося. В Україні при Національній академії медичних наук також діє Комісія з питань боротьби з лженаукою та фальсифікацією наукових досліджень, але про неї мало хто знає, оскільки інформаційного викладу її діяльність (якщо вона взагалі ведеться) у ЗМІ практично не отримує, а тому про позитивний вплив на масову свідомість годі й говорити.

Проблема полягає в тому, що офіційний дискурс в Україні не тільки не сприяє просвітництву через викриття псевдонаук, а й неприховано просуває багато з них. Так, у парламентському виданні «Урядовий кур'єр» автором через пошук на його сайті було знайдено 6 матеріалів, що пропагують гомеопатію. Ще в 4 матеріалах вона згадувалася в нейтральному ключі, матеріалів із критичною згадкою гомеопатії знайдено тільки 2 (причому критика гомеопатії в цих матеріалах епізодична). У парламентському виданні «Голос України» така ж картина: 4 позитивні, 5 нейтральних та 1 умовно критичний матеріал про гомеопатію. Тобто офіційний дискурс формує некритичне й позитивне ставлення до псевдонауки гомеопатії та відкрито піарить деяких лікарів-гомеопатів, особливо Київську школу гомеопатів на чолі з Дем'яном і Тетяною Поповими.

Відмова від вакцинації, на щастя, не пропагується державними ЗМІ, але проблема стоїть гостро. Згідно з міжнародним опитуванням від The vaccine confidence project, що проводилося у 2016 році, в Україні 25% населення вважають щеплення небезпечними. Ситуація характерна не тільки для України – у Франції противників щеплень, згідно з тим самим опитуванням, взагалі 41%. У травні цього року, за даними Київського міжнародного інституту соціології, 53% українців не були готові найближчим часом робити собі щеплення від ковіду.

Езотерика й окультизм. Насамперед маються на увазі астрологія, нумерологія, екстрасенсорика, хіромантия, алхімія, деякі види магії. Розглядаючи масштаби поширення псевдонауки в сучасному українському

й світовому суспільстві, не можна не торнутися астрології, яку вважають «еталонною псевдонаукою» [4, с. 3]. Хоча вона на 100% спростована надійними науковими даними, астрологія наполегливо претендує на науковий статус і відтворює зовнішні наукові атрибути. У всьому світі регулярно відбуваються міжнародні астрологічні конференції, за результатами яких публікуються збірники тез. Ці тексти рясніють науковими термінами й наукоподібними конструкціями, деякі з них написані людьми з науковими ступенями. Подібні конференції щорічно проводяться і в Україні. У багатьох великих містах у нашій країні є астрологічні організації, які проводять тренінги, семінари, конференції та організують платне навчання астрології (школа астрології Шестопалова, Київський народний астрологічний університет, регіональна Львівська асоціація астрологів та інші). Гороскопи в нас публікуються практично в кожному виданні, подаються рухомим рядком на телебаченні, астрологи в ЗМІ позиціонуються як експерти з усіх питань. Навіть якщо звернутися до офіційних друкованих видань нашого уряду й парламенту – «Урядовий кур'єр» і «Голос України», то й у них ми виявляємо велику кількість матеріалів про астрологію та гороскопи (як і про нумерологію та дещо менше про екстрасенсів). А «Голос України» публікує гороскопи на кожний тиждень. Таким чином, астрологія навіть в офіційному українському дискурсі позиціонується як щось нормальне.

П. Куртц пов'язує розквіт астрології з 1960-х років становленням засобів масової інформації [9, с. 26]. Астрологічна пропаганда в ЗМІ виявилася голоснішою за наукову. У 1975 році в журналі «The Humanist» було опубліковано заяву 186 провідних американських учених (і серед них 18 нобелівських лауреатів), які висловили занепокоєння тим, що ЗМІ активно просувають астрологію. Однак і нині така тенденція збережена. За опитуванням Євробарометра 2005 року, 41% європейців віднесли астрологію до наукових дисциплін [2, с. 35].

Теорії, які намагаються пов'язати релігію або містику з наукою. Насамперед до такого напрямку ми відносимо креаціонізм у його різноманітних варіаціях, але також сюди можна віднести парапсихологію та телегонію. Наприкінці XIX століття відкриття еволюції Ч. Дарвіном вдарило по авторитету релігії. Хоча релігія ніколи не претендувала безпосередньо на науковий статус, деякі епізоди Старого Завіту стали явно суперечити науковій картині світу. На противагу цьому виник креаціонізм як наукоподібне обґрунтування релігії. Є багато різновидів креаціонізму (младоземельний, метафоричний і навіть «науковий»), але всі вони однозначно суперечать науковим даним. Однак шляхом імітації раціональності

й зовнішньої науковості креаціонізм досягає успіху в залученні прихильників. Креаціонізм поширений у сучасному суспільстві. У США аж до середини 1960-х років він викладався в школах. Нині на Заході та у країнах Співдружності Незалежних Держав він витіснений з офіційної освіти, але є в приватних навчальних закладах. В Україні, як і в Росії (справа Марії Шрайбер), робилися спроби ввести викладання креаціонізму у школах. У 2007 році в Україні з такою вимогою виступали навіть троє вчених, двоє з яких були членами Національної академії наук (далі – НАН). З 2015 року в нашій країні проводиться факультативна олімпіада «Юні знавці Біблії», яка містить запитання зі сфери теології та креаціонізму, а не релігієзнавства або історії релігії. У США, за опитуванням інституту Gallup, у 2019 році 40% людей вважали, що бог створив усе живе не більше 10 тисяч років тому, і ще 33% відсотки опитаних упевнені, що бог керував процесом еволюції людини. Тобто 73% респондентів дотримуються тієї чи іншої версії креаціонізму. У Великобританії половина населення заперечує еволюцію. В Україні соціологічних опитувань на цю тему немає, але картина приблизно така ж. Креаціонізм успішно мімікрує під науку. Наприклад, у статті про 10 аргументів на користь молодості Землі й створення світу автори пишуть про м'які тканини у скам'янілостях, непошкоджені фрагменти білка колагену, магнітне поле Землі, гелій у радіоактивних породах, вуглець-14, дезоксирибонуклеїнову кислоту (далі – ДНК) і багато інших суто наукових понять [12]. Логіка в міркуваннях та інтерпретація даних страждають, але для обивателя текст виглядає як науковий.

Псевдонаукові теорії, висунуті представниками наукового співтовариства. Це, наприклад, «Нова хронологія» А. Фоменко, ДНК-генеалогія А. Кльосова, теорія «несилової взаємодії» Юрія Тесли й інші. Нерідко псевдонаукові теорії створюють визнані у своїх галузях вчені. Яскравим прикладом є псевдоісторична концепція «нової хронології» видатного математика, академіка РАН Анатолія Фоменка. Теорія користується великою популярністю, її автором спільно з іншим математиком Глібом Носівським видано сотні книг із загальним тиражем понад мільйон примірників. Автори застосували математичні й астрономічні розрахунки до історії та отримали абсурдні результати: нібито вся писана світова історія набагато коротша, ніж прийнято вважати, і триває вона з Х століття нашої ери. Автори заперечують античний період історії, а відносно надійна задокументована історія, на їхню думку, почалася в XVII столітті. Їхні тексти дуже наукоподібні, оскільки написані вченими. Це поширений приклад того, як учений зайнявся не своєю галуззю

та помилився в ній. Сучасна наука настільки складна, що найчастіше вчені навіть не цілком орієнтуються в непрофільних темах своїх наукових дисциплін, а вже коли вони заходять на поле зовсім іншої науки або намагаються створити глобальну «теорію всього», на виході нерідко виникає псевдонаука.

Зазначеними напрямками не вичерпується все різноманіття псевдонаук, ми навели лише ті, які, на наш погляд, є найбільш масовими й показовими. У такі напрями не вписуються такі популярні нині псевдонауки, як уфологія та теорія плоскої Землі. Причому остання заслуговує на окремий розгляд, оскільки яскраво ілюструє ступінь ірраціоналізації масової свідомості. Спільноти прихильників плоскої Землі стали активно з'являтися пів століття тому, але вони об'єднували сотні осіб, не більше. Нині, як свідчать опитування, у світі десятки, а то й сотні мільйонів прихильників такої безглуздої псевдонауки. У США, за опитуванням YouGov, у геліоцентричну модель повністю вірять тільки 84% респондентів, а 2% населення твердо вважає Землю плоскою. У Бразилії, за дослідженням інституту Datafolha, 7% населення заперечує кулясту концепцію Землі. У Росії, за опитуванням Всеросійського центру вивчення громадської думки, 3% респондентів вважають Землю плоскою, а 4% вагаються. Теорія плоскої Землі нині являє собою зразкову псевдонауку: її «ідеологи» стали використовувати дуже наукоподібні аргументи й посилаються на закони фізики (хоч і в неправильній інтерпретації). Сучасні прихильники цієї псевдонауки говорять не тільки про те, що «нам про все брешуть» і «всі фото з космосу підробки». Вони у своїх міркуваннях кажуть про силу тяжіння, прискорення в 9,8 м/с, викривлення Землі за лінією горизонту тощо. Проводяться навіть міжнародні конференції плоскоземельників. Теорія плоскої Землі адаптувалася, прийнявши наукоподібний вид. Це яскравий зразок імітації раціональності, коли навіть безглузда ахінея, що подається під наукоподібним соусом, має успіх у залученні прихильників. Не випадково вчені-популяризатори стали серйозно пояснювати, чому Земля все-таки кругла, а не плоска, хоча раніше ця тема ігнорувалася через очевидність.

Розглянемо причини, що зумовлюють поширення псевдонауки:

1. Поширення релятивізму в науці й культурі. У другій половині XX століття в науці відбувся розворот до постпозитивістської методології, домінувати стали в різному ступені релятивістські концепції Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда, К. Хюбнера та інших. Це призвело до розмивання меж між науковим і ненауковим знанням та легітимувало статус багатьох псевдонаук [11, с. 119]. Релятивізм робить науку

безпорадною перед критикою псевдонаук, чим останні стали активно користуватися, імітуючи лише зовнішні ознаки науки, тоді як порушення критеріїв науковості в межах релятивістської парадигми не є великою проблемою, оскільки ці критерії стають дуже розмитими. Філософ і методолог науки К. Хюбнер писав, що наука не має переваги перед міфом, вона не більш раціональна, ніж міф, і не може його спростувати [3, с. 184]. За П. Фейєрабеном, наука нічим не більш істинна, ніж магія, міф, релігія та інші форми позанаукового пізнання. Соціолог Л. Іонін у своїх роботах розвиває схожу тезу про безконфліктне співіснування науки й магії, причому остання, на його думку, вдало доповнює науку [5, с. 167]. Т. Кун представив більш помірковано релятивістську концепцію зміни парадигм у результаті наукових революцій. Наукове пізнання, за Т. Куном, розвивається не кумулятивно, а в результаті стрибкоподібних наукових революцій. За цим криється неявна теза про те, що нинішня картина світу аж ніяк не непорушна та може бути перевернута внаслідок нової наукової революції. Це сильно знижує науковий потенціал для критики псевдонауки, адже її прихильники завжди можуть заявити, що після наукової революції їхня концепція вже не буде суперечити науці.

Отже, нині наука втратила статус єдиного правильного способу пізнання навколишньої дійсності [14, с. 23]. Відбулася зміна типу методологічного усвідомлення науки, у межах якого критика псевдонауки сильно ускладнюється. У результаті наука стає більш еkleктичною, у неї проникають навколонукові й псевдонаукові концепції. Схожа релятивізація відбувається й у масовій свідомості. Можна сказати, що ми живемо в епоху, коли думка стає важливішою за знання. Ці тенденції стали можливими багато в чому внаслідок розвитку ЗМІ та інтернету, що можна розглядати як другий фактор поширення псевдонауки в сучасному суспільстві.

2. Велика кількість псевдонаукового контенту в ЗМІ й інтернеті. ЗМІ спотворюють результати наукових досліджень і дають підґрунтя для прихильників псевдонаук. З появою інтернету кожен отримав право на висловлювання, фільтрувати інформацію стало складно. Нормальні наукові дані та якісний науковий і науково-популярний контент губляться в потоці ахінеї та сумнівних матеріалів. Водночас ми згодні з думкою дослідників, які підкреслюють, що роль ЗМІ й масової культури в поширенні псевдонауки велика, але не першорядна [10, с. 145]. ЗМІ виконують здебільшого інструментальну роль у цьому процесі, адже велика кількість псевдонауки в них лише відбиває запити суспільства споживання. Тобто якби гороскопи не мали такий попит, то їх би ніхто не друкував.

3. Популяризатори науки не справляються з потоком псевдонауки. Поширення псевдонаукових теорій поставило науку перед необхідністю реагувати на цей виклик. Якщо раніше академічне співтовариство здебільшого не вважало за необхідне звертати увагу на псевдонауку, то тепер учені дедалі частіше стали виступати з її викриттям. Як правило, ці викриття мають науково-популярну форму. В останні декілька десятиліть можна говорити про тренд збільшення кількості науково-популярного контенту, він став користуватися досить високим попитом. Якісна популяризація науки є одним із найефективніших способів боротьби з псевдонаукою та ірраціональними віруваннями. В умовах деградації освіти, коли більшість людей мають слабе уявлення про базові наукові принципи, поширення наукової інформації у простій і цікавій формі має сприяти масовому просвітництву. І частково це відбувається, але сучасний науково-популярний контент має декілька недоліків. По-перше, наукопоп за визначенням передбачає спрощення матеріалу. А щоб наукова інформація стала зрозумілою сучасному обивателю, який не має навіть базових наукових знань, потрібно буквально розжовувати матеріал. У результаті наукове знання сильно спрощується, примітивізується. У процесі спрощення відбувається й спотворення інформації, як наслідок, породжуються нові міфи. Таке спрощення перетворює споживання науково-популярної інформації на просте й розважальне заняття. Це не стимулює людей до самостійного наукового пошуку, а навпаки, розслабляє їх, у результаті наукопоп-контент дивляться некритично й заради розваги, а засвоєння інформації не відбувається, не кажучи вже про те, що на фундаментальному рівні людина не починає краще розуміти науку. По-друге, популяризатори науки схильні давати односторонні пояснення складних явищ. Поширеним стало біологізаторство – такий редукціонізм, коли вся людська діяльність зводиться до генетики, інстинктивних реакцій, хімічних процесів у головному мозку тощо. Яскравий приклад – стаття «Ген Бога» відомого біолога, популяризатора науки Олександра Панчина, у якій причини релігійності зведені до пошкоджень головного мозку (при цьому зазначається, що хворі на епілепсію – особливо релігійні люди) за умови повного ігнорування соціальних, культурних, економічних чинників. Нарешті, популяризатори науки за межами своїх компетенцій нерідко пропагують відверту псевдонауку. Наприклад, відомий популяризатор математики Олексій Савватеев агітує за креаціонізм і гомеопатію. Отже, якість науково-популярного контенту також могла би бути кращою.

4. Комерціалізація та дефундаменталізація освіти й науки. Ми живемо в епоху

неолібералізму, коли ринкові відносини проникають в усі сфери суспільного життя, у тому числі в освіту. Основна функція освіти тепер зводиться не до передачі фундаментальних знань, а до навчання конкретних знань і навичок. Освіта більше не формує людини з критичним мисленням та базовими знаннями природних і гуманітарних наук. Виші готують вузькопрофільних фахівців, які, крім своєї галузі, нічого не знають. Кількість годин і складність програм із природничих предметів у школах також істотно знизилася. Це загальноосвітня тенденція – освіта комерціалізується, стаючи дедалі менш фундаментальною та більш прикладною. Як наслідок, люди більше не в змозі розпізнати псевдонауку, якщо її ідеологи жонглюють науковим тезаурусом, імітують науковий стиль викладу, наводять формули, графіки, посилання на наукові дослідження тощо.

Схожі тенденції відбуваються й у науці. Ринкова логіка привела науку до переорієнтації з фундаментальних досліджень на прикладні, які є економічно вигіднішими в поточний момент. Як пише В. Пружинін, прикладне дослідження є локальним, фрагментарним, методологічно примітивним та ізольованим від загального контексту науки, а отже, воно легко трансформується у псевдонауку [11, с. 121].

5. Псевдонауки стали якісніше мімікрувати під науку. Як зазначають деякі дослідники, нині багато псевдонаук демонструють дивовижну готовність урахувати наукову критику й удосконалювати свої аргументи з її врахуванням. Дискурс гомеопатів за формою складно відрізнити від дискурсу доказової медицини. Антивакцинатори¹ стали посилатися на наукові дослідження та використовувати суто науковий тезаурус. Креаціоністи винаходять нові аргументи для заперечення теорії еволюції та великого віку Землі. Астрологи намагаються повернути на свою користь навіть сучасні відкриття в нейрофізіології. Причому якщо деякі псевдонауки із самого початку робили ставку на сильну імітацію раціональності й копіювання зовнішніх атрибутів науки, то в останні десятиліття навіть езотерика та окультизм стали більш наукоподібними. Це явище Л. Фесенкова називає сцієнтизацією езотерики [13]. Тому якщо раніше їх можна було віднести до сфери позанаукового знання, то тепер значну частину езотеричних та окультичних учень дослідники відносять саме до псевдонауки.

¹ Йдеться про ідеологів антивакцинаторського руху. Побутові антивакцинатори здебільшого використовують далекі від раціональності аргументи, але авторитетами для них є псевдовчені, які посилаються на сотні наукових досліджень, маніпулятивно спотворюючи їх суть.

6. Відсутність адекватного державного регулювання проблеми. Як уже зазначалося, офіційний дискурс прихильний до багатьох псевдонаук, особливо до гомеопатії, астрології, нумерології, екстрасенсорики. Українська комісія з боротьби з лженаукою існує здебільшого номінально та займається більшою мірою питаннями плагіату в дисертаціях, ніж системною боротьбою з псевдонауковими помилками.

На нашу думку, поширення псевдонауки доцільно розглядати не як ізольований процес, а в контексті процесів архаїзації сучасного суспільства. Для сучасного суспільства характерна ірраціоналізація, примітивізація та міфологізація масової свідомості, відкат до домодерних форм мислення, соціальної організації та соціальних практик [8, с. 63–64]. Поширення псевдонауки – одна з форм прояву масштабного процесу архаїзації. У цьому нам близькі міркування А. Матецької [10, с. 152–153], яка пов'язує ці два процеси. Вона зазначає, що наука та псевдонаука мають принципово різні цілі пізнавальної діяльності. Наука прагне до об'єктивного пізнання реальності, а псевдонаука таку мету не ставить, відкидаючи об'єктивність як таку. Крім того, наука породжена модернізацією, у межах якої відбувалися раціоналізація та соціокультурна диференціація, тоді як псевдонаука – контрмодернізаційна тенденція, спрямована на подолання раціоналізації та диференціації. Псевдонауку можна розглядати і як форму, і як симптом архаїзації – обидва процеси протилежні модернізації. На практиці псевдонаука нерідко просувається її adeptами з апеляцією до давнини, причому минуле в таких випадках завжди позиціонується як щось апріорі позитивне та протиставляється сучасності, описуваної скептично [6, с. 51–52].

У сучасному світі дедалі більшого поширення набувають різноманітні форми псевдонаукового знання. Деякі з них самі собою нешкідливі, але є індикатором ірраціоналізації та релятивізації масової свідомості, недостатньої освіченості суспільства, кризових процесів усередині науки. Інші ж, крім переліченого вище, становлять безпосередню небезпеку для життя та здоров'я людей і суспільства загалом (ідеться насамперед про альтернативну медицину, ВІЛ- і ковід-дисидентство, антивакцинаторський рух). Причини цього феномену різноманітні. Поширення псевдонауки нерозривно пов'язане з трансформацією капіталістичної системи в неоліберальну й супутню соціальним і культурним змінам, з розвитком засобів масової інформації та внутрішньонауковими методологічними проблемами. Псевдонаука щільно вписана в сучасний медійний, політичний і повсякденний дискурси.

Поширення псевдонауки значною мірою зумовлене внутрішньонауковими факторами й методологічними зрушеннями у філософії науки, але не меншою мірою воно пов'язане із соціальними факторами. Ми схильні погодитися з дослідниками псевдонауки, які дотримуються соціального (соціологічного) підходу (це, наприклад, В. Арнольд, В. Гінзбург, Е. Кругляков, А. Мамзін та інші). Не заперечуючи чинники фактору наукової кризи, вони акцентують на суспільній зумовленості феномену псевдонауки. Комерціалізація сучасного неоліберального суспільства перетворює псевдонауку на товар, який добре продається та монетизується.

Аналіз зв'язку між архаїзацією та поширенням псевдонауки вважаємо перспективною темою для подальших досліджень, оскільки, з одного боку, співвіднесеність цих процесів не викликає в нас сумнівів, а з іншого боку, така постановка питання практично не розглядалася в межах соціальних наук.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hansson S.O. Science and Pseudo-Science. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2008. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-science/>
2. Europeans, Science and Technology. *Special Eurobarometer*. 2005. 292 p.
3. Бажанов В.А., Конопкин А.М. О классификации подходов к определению псевдонауки: традиции и новации. *Epistemology & Philosophy of Science*. 2012. № 1. P. 174–191.
4. Гинзбург В.Л. Астрология и лженаука. *Наука и жизнь*. 2009. № 1. С. 2–12.
5. Ионин Л.Г. Новая магическая эпоха. *Логос*. 2005. № 2. С. 156–173.
6. Катруха Є.В. Актуальність проблеми розповсюдження псевдонауки в сучасній Україні. *Збірник тез доповідей XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених*, м. Харків, 18–19 березня 2021 р. Харків, 2021. С. 51–52.
7. Катруха Е.В. Определение псевдонауки в контексте проблемы демаркации научного и ненаучного знания. *Габітус*. 2020. № 15. С. 11–19.
8. Катруха Е.В. Теоретико-методологические основания исследования архаизации общественного сознания. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2018. № 40. С. 63–68.
9. Куртц П. Искушение потусторонним / пер с англ. Москва : Академический проект, 1999. 601 с.
10. Матецкая А.В. Псевдонаука и псевдорелигия в современном обществе. *Религия и религиозность в локальном и глобальном измерении* : материалы международной научно-практической конференции, г. Владимир, 30 сентября 2014 г. Владимир, 2014. С. 138–155.
11. Пружинин Б.И. Псевдонаука сегодня. *Вестник Российской академии наук*. 2005. № 2. С. 117–125.
12. Топ 10 аргументов в пользу молодости Земли и сотворения мира. 2019. *Креационный центр планета Земля* : веб-сайт. URL: <https://creacenter.org/ru/news/svide-telstvo-molodosti-zemli-i-tvoreniya> (дата звернення: 06.10.2021).
13. Фесенкова Л.И. Сциентизация эзотерики и псевдонаука. *Социологические исследования*. 2004. № 2. С. 92–98.
14. Щеглова Л.В, Борисова Ю.В. Роль эзотерики в современном научном познании. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7 «Философия»*. 2015. № 1. С. 22–27.